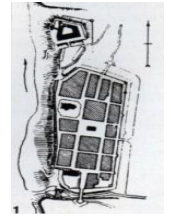

BIULETYN

KOŁA MIŁOŚNIKÓW DZIEJÓW GRUDZIĄDZA
KLUB „CENTRUM” SPÓŁDZIELNI MIESZKANIOWEJ

Rok XXII: 2024

Grudziądz, dnia 17.01.2024 r.

Nr 2 (797)

1341. spotkanie

Marek Szajerka

Idealny rozwój miasta na przykładzie fikcyjnego miasta południowo - niemieckiego wg Karla Grubera z 1914 r. Analogia do Grudziądza

W 1914 roku niemiecki historyk architektury i urbanistyki Karl Gruber opublikował pracę *Niemieckie miasto. Obrazy z rozwoju architektury miejskiej*¹. Zawarte w tej pracy ilustracje są również wykorzystane w leksykonie Wilfrieda Kocha². Rozważania teoretyczne K. Grubera, sprzed ponad 100 lat rzucają światło na genezę Grudziądza, chociaż jest w innej części Europy. Pamiętać jednak należy, że Europa średniowieczna, z językiem urzędowym łacińskim była uniwersalistyczna.

40 lat temu grudziądzki architekt Tadeusz Siwecki, na spotkaniach grudziądzkiego oddziału Towarzystwa Opieki nad Zabytkami, w pogawędkach wyrażał poglądy, że most Bramy Toruńskiej nawiązuje do konstrukcji rzymskich akweduktów, plan Grudziądza nawiązuje do rozplanowania obozu legionistów rzymskich. Takie poglądy były przyjmowane z przymrużeniem oka, jako dziwaczne ze sfery fantazji. Raczej T. Siwecki nie utrwalił swoich poglądów w formie artykułów. Tym bardziej, w formie wspomnieniowej trzeba zaznaczyć, że takie miał³.

¹ Oryginal pracy jest dostępny pod tym adresem: <https://diglib.tugraz.at/eine-deutsche-stadt-1914> *Eine deutsche Stadt Zusatz z. Titelbilder zur Entwicklungsgeschichte der Stadtbaukunst. München, 1914.*

² Wilfried Koch, *Style w architekturze, arcydzieła budownictwa europejskiego od antyku po czasy współczesne*, wyd. pol. Warszawa 1996.

³ Tadeusz Siwecki zmarł w 1994 r.

Okazuje się, że T. Siwecki lokalnie w swoich domysłach wyprzedził epokę. Może tu służyć za dowód praca z 2013 r. Małgorzaty Kostrzewskiej⁴.

Obóz legionistów rzymskich, jako podstawa rozplanowania miast w Zachodniej i Południowej Europie, ma bogatą historiografię⁵.

Zainspirowany tymi pogawędkami, zacząłem wówczas analizować te hipotezy.

Analizowałem je w artykułach publikowanych w *Gazecie Grudziądzkiej*, w latach 90. XX w. W tamtych latach, gdy nie było jeszcze Biuletynów Koła Miłośników Dziejów Grudziądza, prelegenci Koła i nie tylko tematy omawiane na spotkaniach dopracowywali i publikowali w *Gazecie Grudziądzkiej*⁶.

Na forum naukowym tezy, zainspirowane pogawędkami z T. Siweckim, w ówczesnej siedzibie oddziału TOnZ przy al. 23 Stycznia 10, zaprezentowałem na sympozjach *Grudziądz Miastem Chrystiana* w l. 1997-1998.

Dla tego artykułu najważniejsze jest sympozjum z 1997 r. Wówczas starałem się pokazać, że Grudziądz pod względem rozplanowania może pretendować do modelowego miasta średniowiecznego w Polsce⁷.

Modelowe rozplanowanie Grudziądza w 1930 r. docenił Profesor Oskar Sosnowski z Politechniki Warszawskiej. Wysunął on wówczas hipotezę, że Stara Warszawa jest odwzorowaniem Grudziądza. Ta hipoteza po 70 latach została uwiarygodniona, gdy okazało się, że tylko w Grudziądzu i Warszawie są identycznie konstrukcyjnie ceglane mosty. Grudziądzkie są datowane na 1 poł. XIII w. i posiadają cech romańskie⁸.

Na wspomnianym wyżej sympozjum rodowód Grudziądza, którego założeniem był klasztor cysterski, silnie zaakcentowała mediewistka K. Zielińska – Melkowska z UMK w Toruniu⁹:

⁴ M. Kostrzewska, *Miasto europejskie na przestrzeni dziejów*, Gdańsk 2013.

<https://arch.pg.edu.pl/documents/174968/51761959/skrypt%206.pdf>

⁵ Przykłady prac naukowych, dostępnych w Internecie:

https://khita.zut.edu.pl/fileadmin/Publikacje/Teka_01_Paszkowski_ebook.pdf

<https://imperiumromanum.pl/wojsko/oboz-rzymski/>

⁶ Bibliografia artykułów o treści historycznej *Gazecie Grudziądzkiej*, w l. 1993-2001, została wydana drukiem w 2023 r., w ramach działalności wydawniczej Koła Miłośników Dziejów Grudziądza. Do redakcji *Gazety Grudziądzkiej* przynosiłmy maszynopisy artykułów i tam sekretarka przepisywała je na komputerze. Były osoby, które nawet przynosiły rękopisy.

⁷ M. Szajerka, *Pamięć i tradycja o biskupie Chrystianie w Grudziądzu*, Grudziądz Miastem Chrystiana. Materiały posesyjne, Grudziądz 1997, s.75-90.

⁸ Zob. M. Szajerka, *Plany Grudziądza i Warszawy, Spotkania z Zabytkami*, 2000:2, s. 10-13.

⁹ K. Zielińska – Melkowska, *Biskup Chrystian – postać i dzieło*, Grudziądz Miastem Chrystiana. Materiały posesyjne, Grudziądz 1998, s. 17-51.

Ważny wątek Chrystianowy występuje w mojej książce „Lokacja Grudziądz w 1291 r., gdzie jak sadzę udowodniłam tezę o istnieniu wcześniejszego miasta w Grudziądzu (dziś napałabym miasta – klasztoru) – które łączę z postacią pierwszego biskupa Prus Chrystiana – niż lokowane dopiero w 1291 r. przez Krzyżaków na prawie chełmińskim¹⁰.

Podana literatura pokazuje, jak śp. Profesor Krystyna Zielińska – Melkowska śledziła bieżącą literaturę przedmiotu i korygowała wyniki Swoich badań.

W 2000 r., w Spotkaniach z Zabytkami napisałem we wstępie artykułu:

Plany Grudziądz i Warszawy

*Ostatnia dekada XX w. okazała się przełomowa w badaniach nad początkami Grudziądz. W środowisku naukowym przełom zapoczątkowała praca dr hab. Krystyny Zielińskiej – Melkowskiej **Lokacja Grudziądz w roku 1291 – studium historyczno – archiwalne** (Toruń 1991). W pracy tej wyłonił się inny niż krzyżacki rodowód Grudziądz i jego ścisłe powiązanie z cystersami oraz postacią św. Chrystiana, biskupa misyjnego w Prusach (pierwsza połowa XIII w.) Konsekwencje badań nad Grudziądzem dotyczą również innych miast, w szczególności ziemi chełmińskiej i Pomezanii, ale również Warszawy.*

*W 1930 r. prof. Oskar Sosnowski z Politechniki Warszawskiej w artykule **Powstanie, układ i cechy charakterystyczne sieci ulicznej na obszarze Wielkiej Warszawy** wyraził pogląd, że istnieje bardzo duże podobieństwo między rozplanowaniem starych miast Warszawy i Grudziądz [...]¹¹.*

¹⁰ Tamże, s. 18-19. W przypisie 18 do tej tezy miasta – klasztoru, powołała się na bardzo świeżą wówczas pozycję z 1995 r.: J. Piekalski, *Klasztor jako element wczesnych miast na ziemiach polskich w świetle źródeł archeologicznych*, w: *Klasztor w kulturze średniowiecznej Polski. Sympozjum 9*, pod redakcją A. Pobóg – Lenartowicz i M. Derwicha, Opole 1995, s. 126 – 140; K. Guzikowski, *Miasto – rywal czy sprzymierzeniec cystersów? (na przykładzie Kołbacza)* w: *Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym*, pod red. M. Derwicha i A. Pobóg Lenartowicz, Opole – Wrocław, 1996, s. 463-470.

¹¹ M. Szajerka, *Plany Grudziądz i Warszawy* [...], s. 10-11.

Strona artykułu ze Spotkań z Zabytkami, 2: 2000
Plany Grudziądza i Warszawy z artykułu O. Sosnowskiego, z 1930 r.

W 1998 r. K. Białoskórska, na II sympozjum Grudziądz Miastem Chrystiana wzmocniła tezę o budowie klasztoru, zapewne w Grudziądzu, w latach ok. 1222 – 1245, podając kalendarium wydarzeń¹².

W grudniu 2023 r. w Biuletynie Koła Miłośników Grudziądza opublikowałem artykuł źródłowy, jak postrzegali Grudziądz mieszczanie w XVI – XVII w., jak nazywali miejsca, gdzie dosłownie mieli swoje domy¹³.

W świetle pokazanych źródeł wyłoniła się wspólnota zamku po połowie udziału własności oraz Civitas, zwany też Grodkiem/Gródkiem na terenie Toruńskiego Przedmieścia.

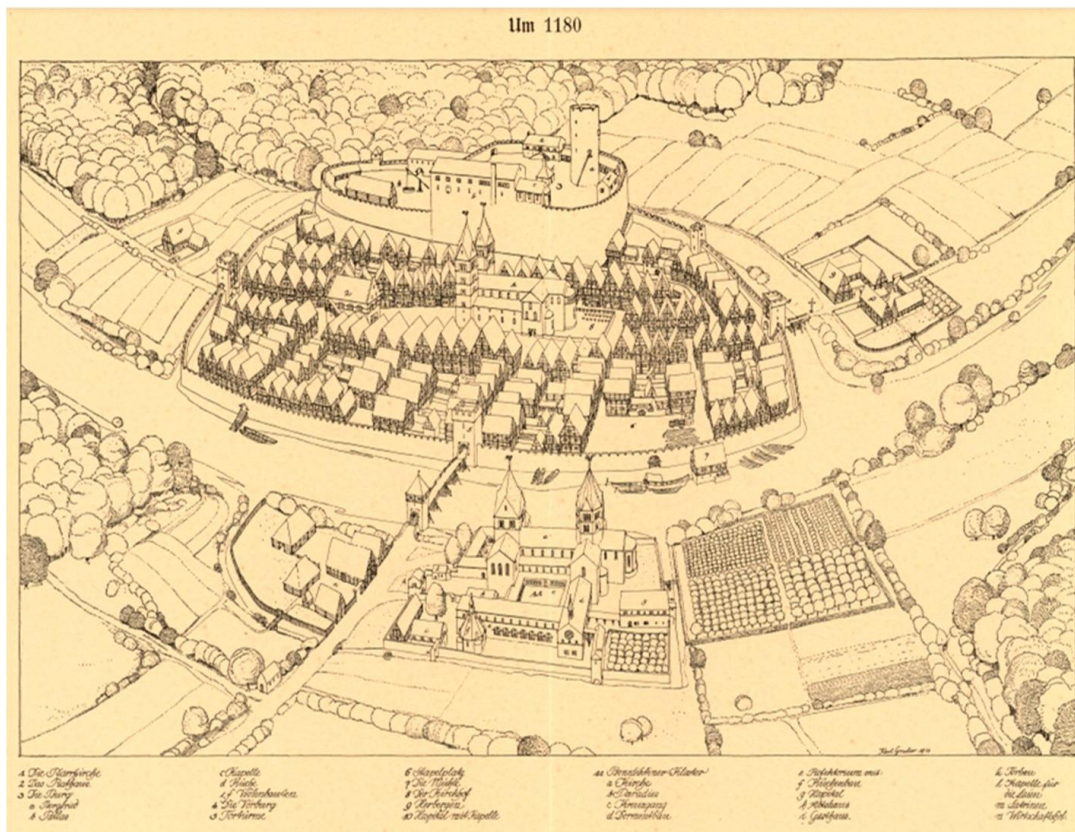
Wyartykułowane elementy na terenie obecnego Grudziądza pozwalają na konfrontację planu miasta z modelem idealnego miasta średniowiecznego wg Karla Grubera, z 1914 r. Poglądowy model miasta średniowiecznego K. Grubera jest często przytaczany w pracach naukowych¹⁴.

¹² Artykuł K. Białoskórskiej jest dostępny również w czasopiśmie Nasza Przeszłość: http://naszaprzeszlosc.pl/files/tom096_19.pdf

¹³ M. Szajerka, *Lokacja Grodka / Civitas przy Grudziądzu w 1240 r. w świetle źródeł historycznych z XVI – XVII w.*, BKMDG, R. XXI (2023), nr 33 (793), z dn. 6.12.2023 r.

¹⁴ Jest np. przytaczana w polskich pracach naukowych, tu w przypadku Olsztyń, rozprawa doktorska z 2020 roku:

https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/290897/chodkowska_stary_ratusz_w_olsztynie_na_tle_ratuszy_2020.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Karl Gruber, Plan idealnego miasta średniowiecznego w 1180 r.

Za: *Domena publiczna*¹⁵.

Na tym planie są zasadniczo trzy elementy składowe:

1. Zamek.
2. Miasto gospodarcze.
3. Klasztor.

Wg K. Grubera i za nim W. Kocha, zamek i klasztor powstały wcześniej a następnie miasto.

Te trzy elementy występują również na planie rzeczywistym Grudziądza, potwierdzonym dokumentami.

Dane wyjściowe dla Grudziądza:

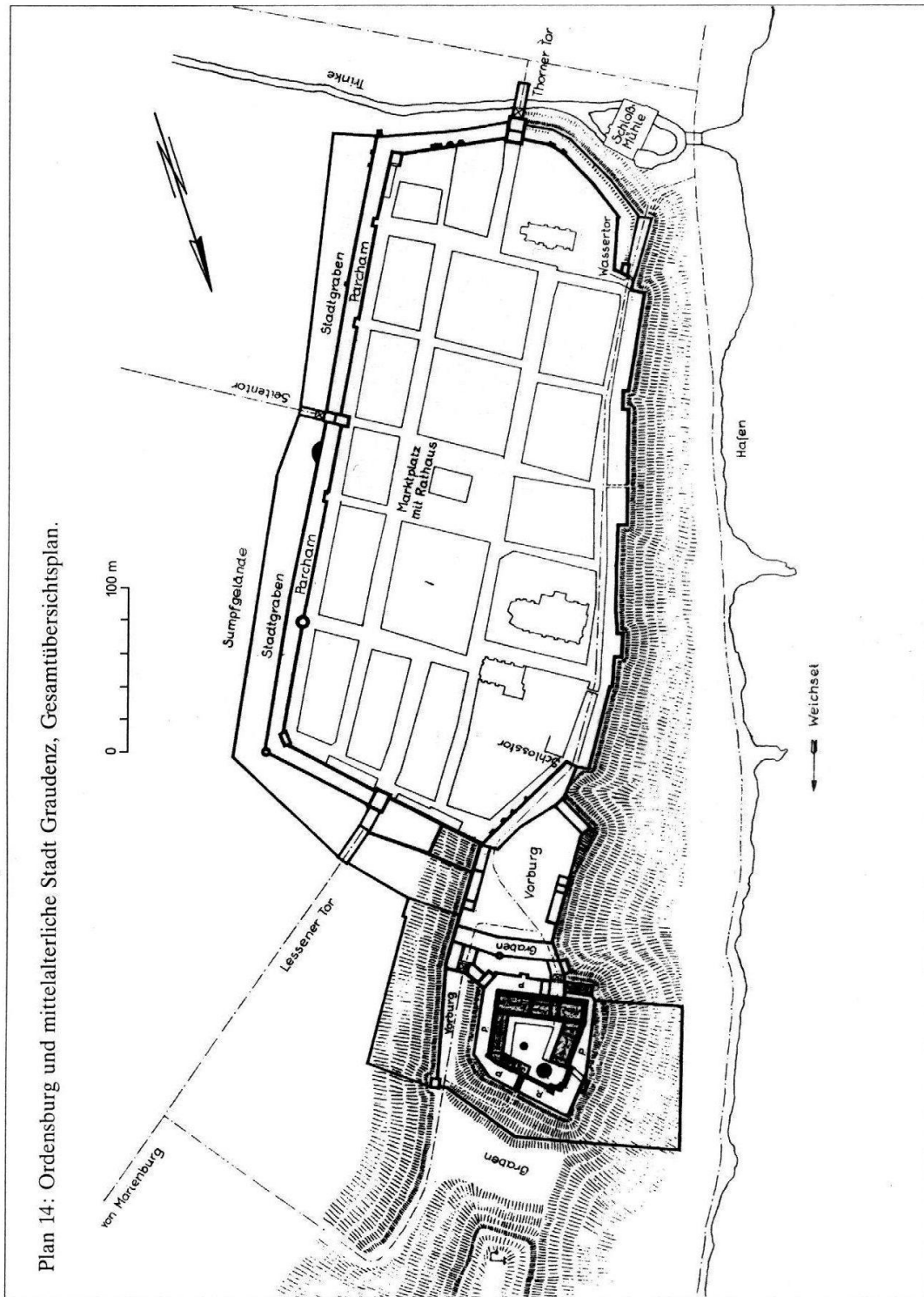
- 1222 r. Biskup Chrystian otrzymał gród na południowym brzegu rzeki Mokra/Ossa.

¹⁵ <https://diglib.tugraz.at/eine-deutsche-stadt-1914> Ten plan jest opublikowany przez W. Kocha, *Style w architekturze* [...], s. 410. Podany został stan w 1250 r., odmiennie jak w oryginale 1180.

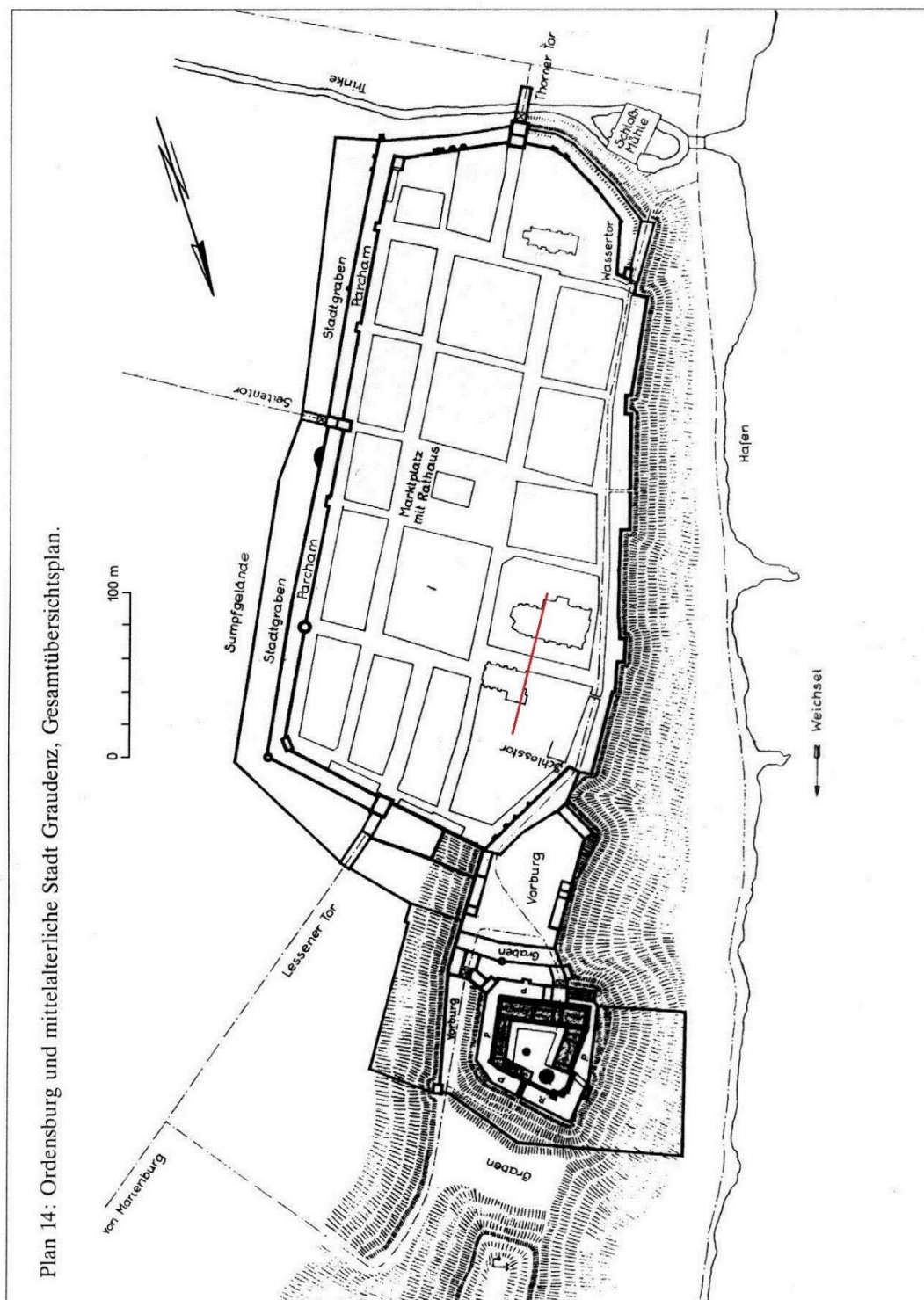
- 1222-1245 budowa klasztoru cysterskiego i rezydencji biskupa na północnym brzegu rzeki Mokra/Ossa.
- Ok. 1233-1239, w następstwie zawirowań politycznych, pobycie w niewoli sambijskiej bp. Chrystiana, Krzyżacy zagarnęli Grodek.
- 1240 r., peregrini, sąsiedzi miasta Chelмна, dowodnie grudziądzanie otrzymali prawa miejskie.
- 1255 r. następca biskupa Chrystiana, biskup pomezkański Ernest przekazał katedrę w szerokim tego słowa znaczeniu Krzyżakom i przeniósł ją do Kwidzyna.
- 1255 r. (ok.) Krzyżacy podzielili się dawną katedrą z biskupem chełmińskim Heidenrikem. Krzyżakom przypadł Zamek Wysoki na Górze Zamkowej oraz infrastruktura gospodarcza w części południowej niedokończonego klasztoru, nad rzeką Mokra/Ossą, w tym młyny. Część północna z niedokończoną bazyliką i kampusem szkolnym przypadła biskupowi chełmińskiemu.
- 1365 r. W dokumencie miejskim jest informacja, że Krzyżacy zbudowali w mieście spichrzowym spichrze dla siebie i następnie odstąpili je mieszkańcom.

Plan miasta Grudziądza, powstałego na bazie klasztoru cysterskiego jest bardziej idealny, jak plan K. Grubera. Do analizy nadaje się plan średniowiecznego miasta wg Hansa Jacobiego, z l. 1942-1943. O ile plan Zamku Wysokiego, wykonany przez H. Jacobiego jest całkowicie fikcyjny, to plan miasta oddaje stan faktyczny. Ponieważ H. Jacobi skopiował wcześniejsze plany inwentaryzacyjne miasta i na ich podstawie i pomiarów opracował plan średniowiecznego Grudziądza na północnym brzegu rzeki Ossy¹⁶.

¹⁶ Plany Jacobiego zob. R. B. Kucharczyk, *Zamek w Grudziądzu, część druga*, Grudziądz 2012, s. 17.

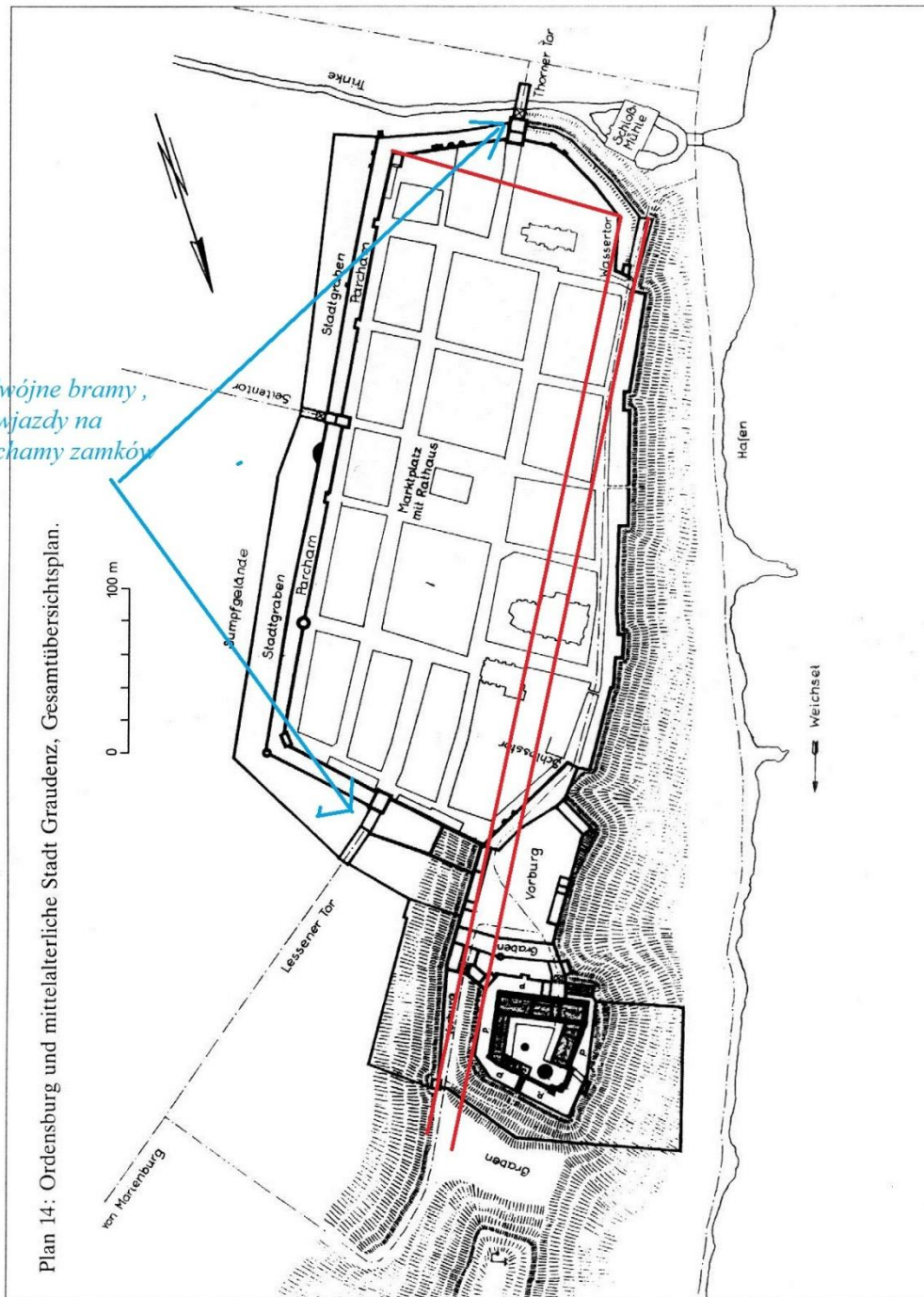

Plan Hansa Jacobiego. Plan bez komentarzy.

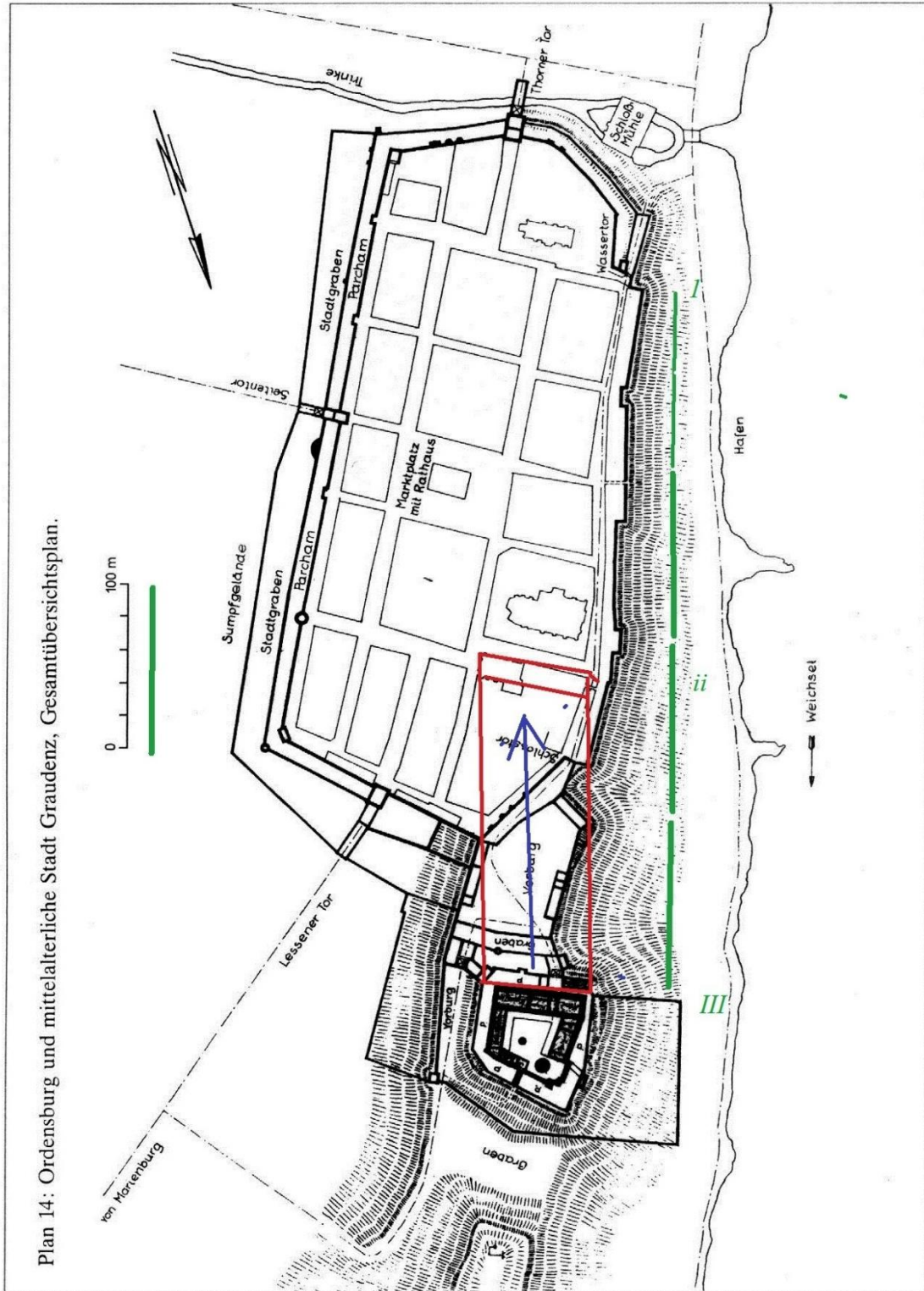
*Przesunięcie bryły kościoła
pojezuickiego w miejsce prezbiterium*

Komentarz. Z planu można odczytać, że obrys kościoła pojezuickiego oraz kościół św. Mikołaja były zaprojektowane równocześnie. Stanowią fragmenty niedokończonej (rozebranej później) całości.

Ponadto 6-7 m szerokości ulice, spełniające wymogi obecnych ulic nie pasują do ciasnego miasta średniowiecznego.

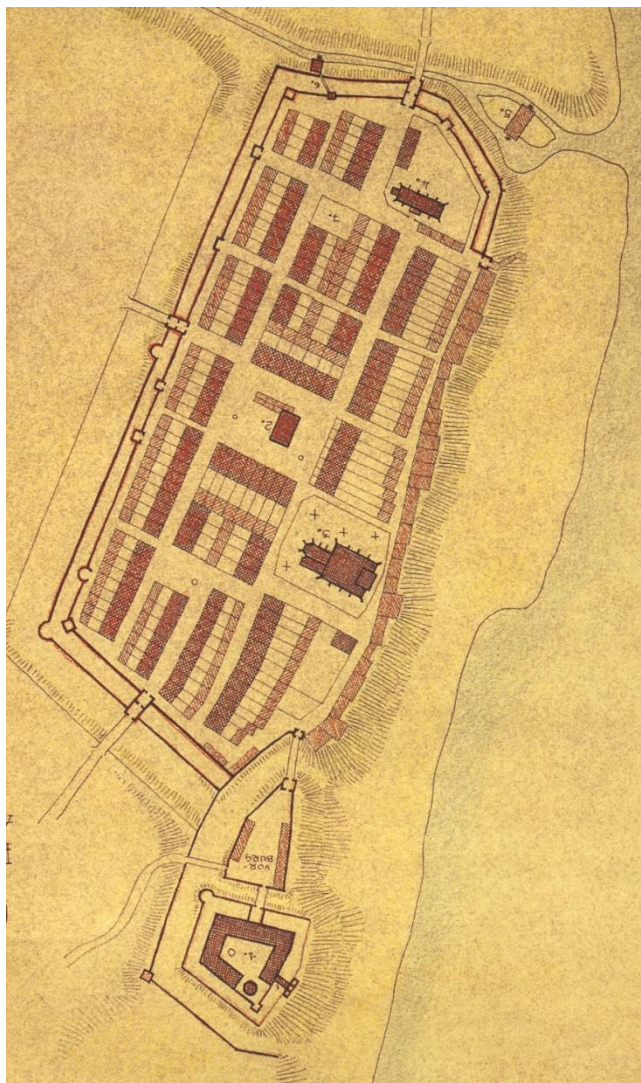
Komentarz: Na plan naniesiono hipotetyczny obrys rozplanowania klasztoru o wymiarach wyidealizowanych ok. 180 m x 360 m. Szerokości bram Wodnej po stronie południowej i Zamkowej przedzamcza z gdańskiem po stronie północnej nadal są po przeciwstawnych stronach idealnie, pierwotnie wytyczonej obecnej ulicy Spichrzowej.

Przesunięcie skrzydła południowego Zamku Wysokiego na miejsce ratusza z kościołem i gdaniskiem
Symetryczne rozmieszczenie trzech gdanisk

Komentarz: Jak na desce kreślarskiej, można przesunąć skrzydło południowe Zamku Wysokiego w miejsce obecnego ratusza z kościołem pojezuickim. Również, tak jak u K. Grubera, w Grudziądzu były latryny.

W skali 1 : 1, pod względem powierzchni skrzydło południowe ratusza z kościołem odpowiada rozmiarom zniszczonego na przełomie XVIII/XIX w. skrzydła południowego Zamku Wysokiego z kaplicą.

Na planie rekonstrukcyjnym średniowiecznego Grudziądza z 1 poł. XX w. widać zakłócenia linii od strony Wisły. Nie były one spowodowane wyłącznie warunkami naturalnymi, ukształtowaniem skarpy wiślanej. Tę kwestię wyjaśniłem w 2007 r., w artykule o gdańskich i ich wpływie na panoramę miasta¹⁷.

W odróżnieniu od planu K. Grubera w przypadku Grudziądza inny jest układ infrastruktury gospodarczej. U K. Grubera miasto powstało na przedzamczu a klasztor jest po drugiej stronie rzeki.

¹⁷ M. Szajerka, *Średniowieczne baszty ustępowe w panoramie miasta Grudziądza ze szczególnym uwzględnieniem pierwotnego przeznaczenia spichrzy 49-51*, Rocznik Grudziądzki, T. 17: 2007, s. 53-75.

1. Zamek na górze.
2. Własność Kościoła: zamek kanoników z kolegiatą; szkoła kolegiacka.
3. Na południowym brzegu rzeki miasto z kościołem parafialnym.

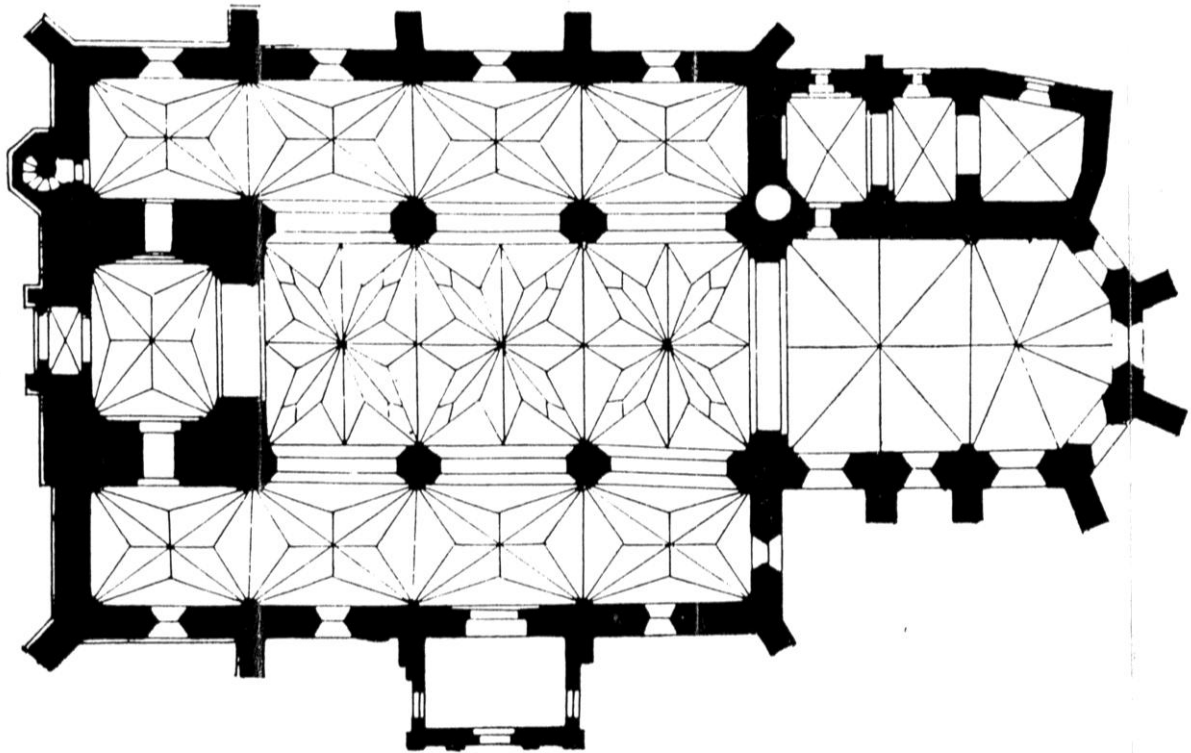
W przypadku planu K. Grubera mamy do czynienia z obrysami owalnymi. W przypadku Grudziądza mamy obrysy prostokątne.

Wynika to zapewne z pierwotnego założenia funkcji obszaru, jako klasztoru, w obrębie obecnego Starego Miasta, otoczonego murami, (wymiar wyidealizowane 180 m x 360 m). Rzeczywiste wymiary są nieco inne. Tolerancja błędu sięga kilkunastu metrów i wymiary pierwotne są trudne do sprawdzenia. Nie mniej, już te wymiary powinny wskazywać historykom po ogłoszeniu hipotezy przez X. Froelicha w 1868 r., że faktyczny byt kadłubowego, miniaturowego miasta był podejrzany i mało wiarygodny. X. Froelich a za nim inni badacze nie zauważyli, że faktyczny ratusz był ok. 300 m od murów miasta, na terenie przyłączonym do Grudziądza prawnie w 1872 r.

Architekci średniowieczni stosowali w konstrukcjach wielokrotność kwadratu. Widać to na przykładzie planu kościoła św. Mikołaja w przypadku nawy głównej i naw bocznych. W Grudziądzu „jednostkę kwadrat”, pojedynczą zastosowano w przypadku kaplicy typu dworskiego, św. Michała Archaniola, o wymiarach k. 5 m x 5 m, obecnie w piwnicy siedziby Caritasu przy ul. Klasztornej 6.

Na planie K. Grubera tylko zabudowania klasztorne posiadają regularny, prostokątny kształt.

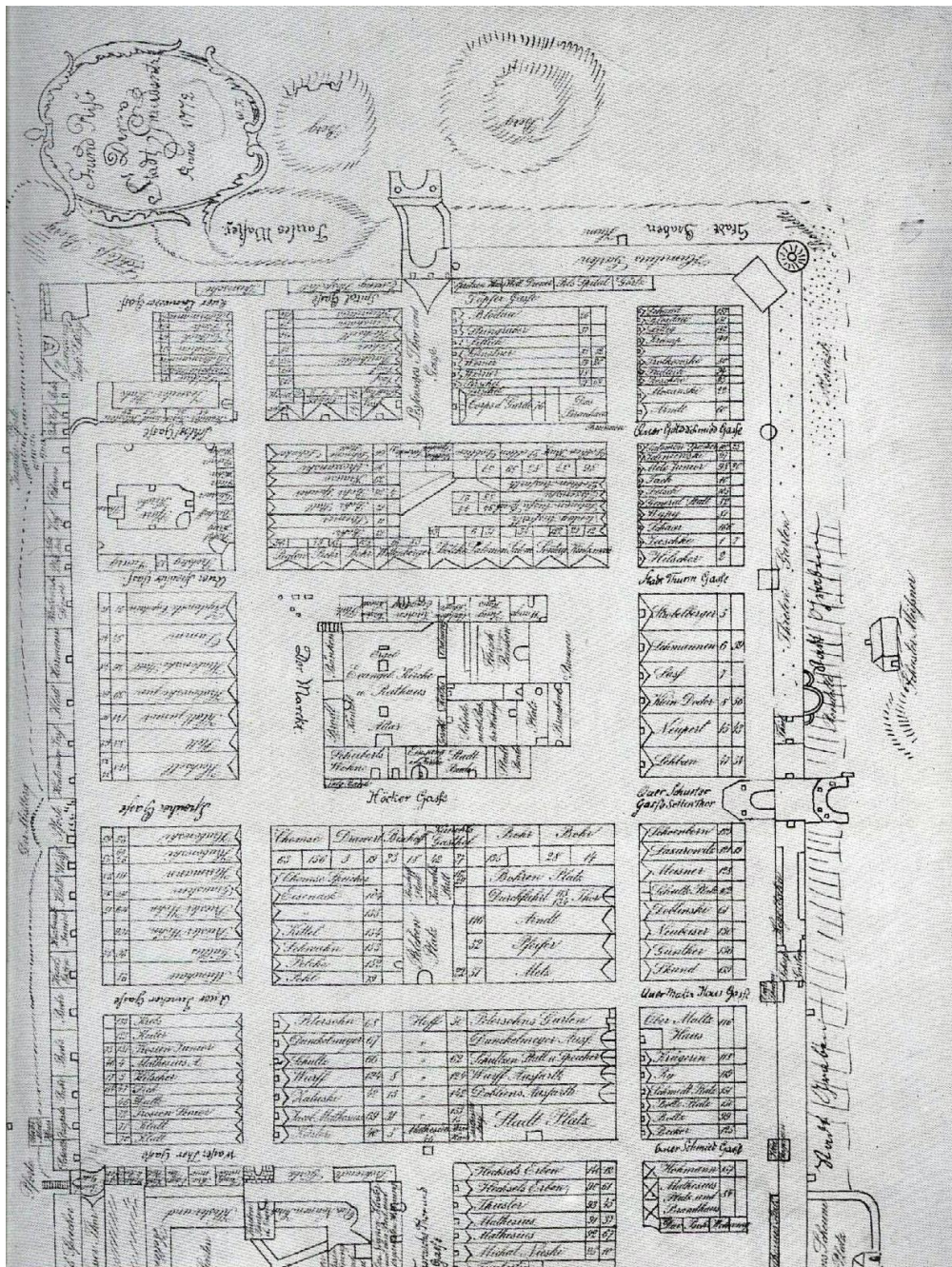
Co zadecydowało, że w Grudziądzu do czasów nowożytnych przetrwało pierwotne założenie klasztorne, chociaż w Grudziądzu nie było żadnego zakonu żebraczego, ani franciszkanów, ani dominikanów. Wg Profesor Zielińskiej – Melkowskiej Krzyżacy w lokowanych przez siebie miastach osadzali franciszkanów, bądź dominikanów do posługi duszpasterskiej dla mieszczan. W Grudziądzu była anomalia, nie było żadnego zakonu żebraczego.

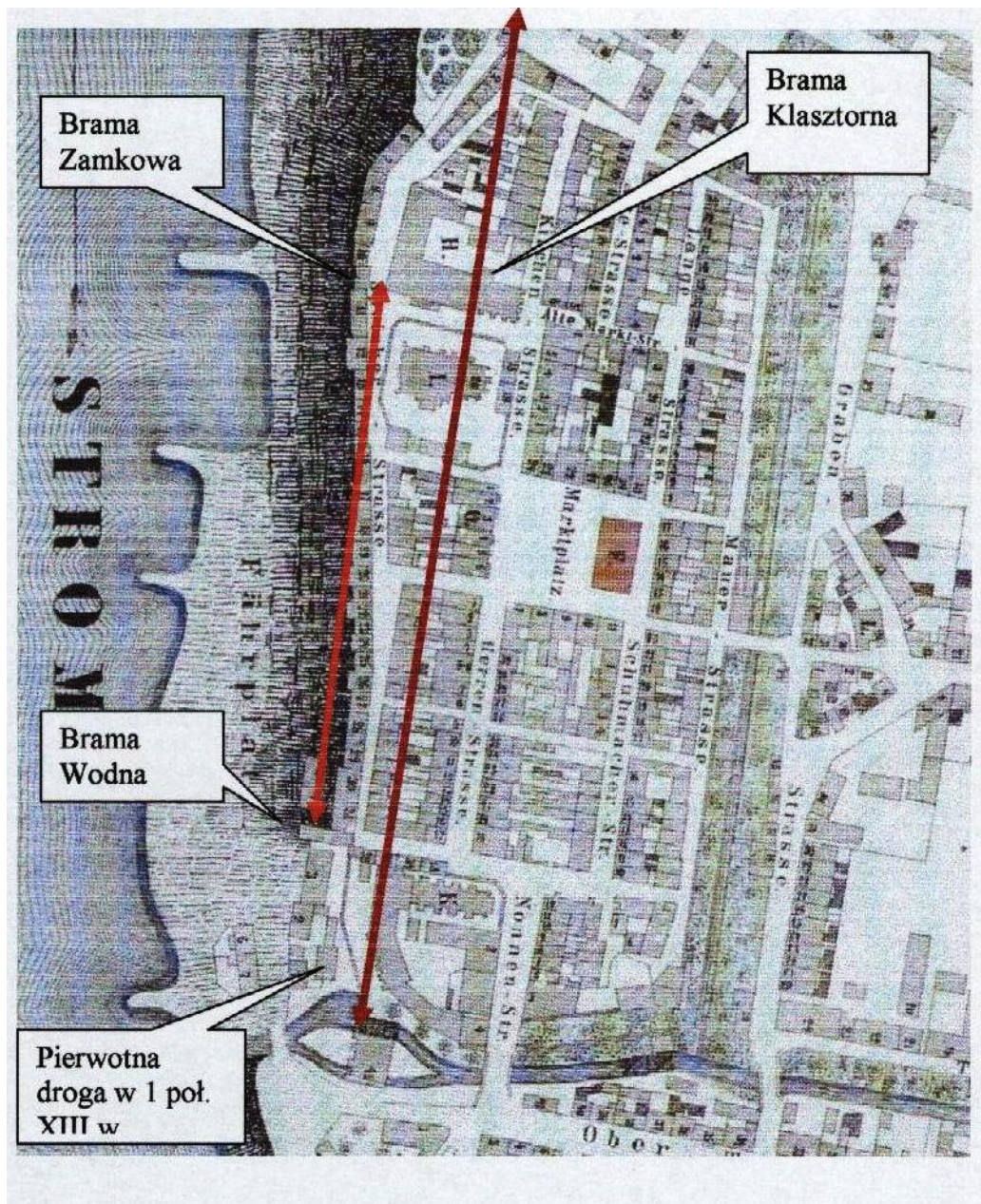
Rzut poziomy kościoła św. Mikołaja. Opr. T. Porębný i M. Cichy pod kierunkiem Prof. A. Piwka, Politechnika Gdańska, ok. 1995 r.

Wielokrotność kwadratu zastosowano też w przypadku planu Grudziądza. Tak, jak w przypadku kościoła nawa główna wzdłuż i prezbiterium jest wielokrotnością kwadratu, tak nawy są prostokątne.

W przypadku planu miasta kwartaly środkowe posiadają kształt kwadratu a kwartaly boczne prostokąta. Taki jest powszechnie uznawany układ średnio-wiecznego Grudziądza. Jednak plan katastralny z 1772 r. pokazuje relikw wrzecionowatej ulicy na osi ulic Klasztornej i Starej.

Plan katastralny z 1772 r., z reliktem wrzecionowatej ulicy od bram Toruńskiej do Łasińskiej.

Plan miasta z 1872 r., który został wykonany dla bieżących celów administracyjnych.

Na tym planie pokazałem strzałkami zgodność położenia gdańska przy obecnym ratuszu i przy Bramie Wodnej, które jeszcze istniało w 1872 r. Strzałka wewnętrzna pokazuje linię biegnącą przy klasztorze benedyktynek, budowla na murze obronnym, dalej nie narusza naw kościoła św. Mikołaja i wychodzi wprost na obecne prezbiterium kościoła pojezuickiego, czyli na pierwotną Bramę Klasztorną. Prezbiterium kościoła św. Mikołaja jest stylistycznie młodsze od naw. Nawy w stylu romańskim, prezbiterium w stylu gotyckim. Za kryterium do analizy posłużyły okna, wg stanu z l. 90. XIX w. Nawy, tak jak w przypadku kościoła pojezuickiego miały okna romańskie.

Warto zwrócić uwagę na załamanie linii prostej ul. Spichrzowej, dochodzącej do południowej linii, wyznaczonej przez ul. Reja. To jest pamiątka po podziale katedry biskupa Chrystiana w 1255 r. To była granica między własnością kościelną a krzyżacką. Na terenie obecnego Rynku był kampus szkoły kolegiackiej.

Taki stan posiadania świetle dokumentów kościelnych utrzymał się do XVIII wieku.

Chociaż w Grudziądzu nie było żadnego klasztoru żebraczego, to jednak mamy czytelne relikty wielokrotności architektonicznych założeń klasztornych.

Są to:

1. Zamek Wysoki.
2. Zamek kanoników z kolegiatą św. Mikołaja
3. Kampus szkolny. Dla wzmocnienia przekazu definicja kampusu wg W. Kocha:
*Podobne do klasztorów założenia z dziedzińcem i krużgankami, z kaplicą, mieszkaniami profesorów i studentów*¹⁸.
4. Szpital św. Ducha, również założenie podobne do klasztorów¹⁹.

25 lat temu wydawało się, że tak skrupulatne badania Profesor Krystyny Zielińskiej – Melkowskiej nad korzeniami Grudziądza spotkają się z przychylnym przyjęciem i zainspirują do pogłębiania badań. Stało się jednak inaczej. Za swoje badania Pani Profesor została ukarana przez przełożonych zakazem zajmowania się tematyką Grudziądza.

W świetle podanego materiału porównawczego zapewne też moje stwierdzenie, wypowiedziane na sesji w 1997 r., że Grudziądz jest modelowym miastem polskiego średniowiecza jest aktualne.

W sytuacji, kiedy oryginalna, rzetelnie zbadana historia jest towarem w promocji miasta, w przypadku Grudziądza oficjalnie zmarnowane zostało ćwierćwiecze XXI wieku. W zasadzie to tylko Koło Miłośników Grudziądza kontynuowało kierunek badawczy, wytyczony przez śp. Profesor Zielińską – Melkowską. Dopiero od kilku lat Biuletyny Koła Miłośników Dziejów Grudziądza są zauważane przez środowisko akademickie²⁰.

¹⁸ W. Koch, Style w architekturze [...], s. 358.

¹⁹ Tamże, s. 359.

²⁰ Zob. skany biuletynów KMDG w Kujawsko – Pomorskiej Bibliotece Cyfrowej.

(L.B.S.)

Redakcja: Janusz Hinz. Logo KMDG wykonał Grzegorz H. Rygielski.